

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА**

Синявська Лариса Іванівна

УДК 94 (477) "19–20": 94 (47) С 38

**ВПЛИВ РУСИФІКАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
НА ЕКОНОМІЧНЕ, СОЦІАЛЬНЕ І КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ЧАБАН АНАТОЛІЙ ЮЗЕФОВИЧ,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри історіографії, джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ВОЛОСНИК ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ,
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
професор кафедри історії Росії;

кандидат історичних наук, доцент
ПЛАХТІЙ ІВАН СТЕПАНОВИЧ,
Харківська державна академія культури,
доцент кафедри історії України та музеєзнавства

Провідна установа: Інститут історії України НАН України
(відділ історії України XIX – початку XX ст.), м. Київ

Захист відбудеться “16” березня 2007 року о 15 00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (адреса: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V – 58).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (адреса: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4).

Автореферат розісланий “15” лютого 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Український народ – один із багатьох слов'янських народів, які пережили в XIX – на початку XX ст. національне відродження. Однак, на жаль, на той час цей процес не завершився створенням незалежної держави. Україна, розділена між Австро-Угорською та Російською імперіями, перебувала під владою обох цих держав. У складі Російської імперії перебувало 90% усієї української території і 85% усіх українців. Українці, які проживали у межах Російської держави, постійно перебували під тиском царату, що планомірно проводив політику русифікації. Саме русифікація була домінантою державної політики щодо України другої половини XIX – початку XX ст.

Можна виокремити кілька складових цієї політики щодо України. Насамперед економічний аспект, коли створення та реорганізація в Україні промислових підприємств, проведення індустріалізації проходило з метою модернізації російської економіки, при цьому не враховувалися внутрішні потреби України. Тут не створювалися замкнуті цикли виробництва, широко використовувалися російські робітники, створювалася сировинна залежність. Варто виокремити соціальний аспект русифікації. Представники титульної нації виступали так би мовити у ролі “покровителів”, які зі своєї ласки надають певні права “молодшим братам”. Отже, у соціальному статусі російські панівні верстви автоматично ставали вищими за українські, що породжувало відповідні оцінки та самооцінки. Слід виділити культурний аспект русифікації. Наступ російської мови був настільки сильним, що його негативні наслідки відчувається й досі. Зневажливе ставлення до української культури і спроби повного відкидання її досягнень разом із запереченням самого факту існування та розвитку української нації – загальновідомі факти другої половини XIX – початку XX століття. Створення міфу “вищості” російської мови, яка домінувала у містах, завдало дошкульного удару національним інтересам українців.

Окремі аспекти русифікаторської політики існують і у сучасний період. Прагнення Росії до поновлення статусу наддержави неминуче впирається в “українське питання”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, вона органічно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства цього вузу “Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства” (номер державної реєстрації 01020006796).

Об'єктом дослідження є русифікаторські процеси в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – діяльність російських державних установ, політиків та представників інтелігенції, які втілювали у життя русифікаторську політику, а також боротьба національно свідомих представників української нації проти русифікаторської політики.

Хронологічні рамки дослідження. Робота охоплює період другої половини XIX ст. – початку XX ст., який можна назвати періодом найбільшого тиску русифікаторської політики в Україні, коли російські урядовці, почувавши себе досить упевнено на українських землях, відкрито відкидали сам факт існування української нації та української мови.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські губернії, що входили до складу Російської імперії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб комплексно вивчити визначені аспекти русифікаторської політики щодо українського народу у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., а також боротьбу проти русифікації, що мала місце у цей час. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- проаналізувати основні напрямки русифікаційної політики самодержавства, її згубні наслідки для розвитку української нації та формування національної самосвідомості;
- визначити об'єктивні причини русифікації і суб'єктивні причини прагнення значної частини росіян не втратити Україну як сферу свого впливу та вплив такої політики на політичні орієнтації українського населення;
- визначити вплив процесу русифікації на невдачу українців у справі створення національної державності у період визвольних змагань на початку XX ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- по-новому осмислено визначення русифікації як цілеспрямованої багатоаспектної політики Росії щодо України;
- показано вплив розвитку промисловості, транспорту та урбанізаційних процесів на прискорення русифікації України;
- аналізується міграційна політика у контексті русифікаторського курсу російського уряду;
- на основі широкого кола джерел проаналізовано русифікацію освіти та культури;
- звертається увага на роль загальноросійських політичних партій та організацій у процесі русифікації;
- досліджено протидію української нації процесу русифікації;
- аналізується роль українських селян у протидії русифікації і їх участь у національній боротьбі, а також економічні, політичні та соціальні причини низького рівня їх політичної самосвідомості.

Науково-практичне значення дисертації полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблеми, при підготовці наукових і науково-популярних праць з історії України, української культури, а також при викладанні нормативних і спеціальних курсів. Досвід минулого може використовуватися сучасними культурно-освітніми організаціями в освітній та виховній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення в матеріалах VIII Всеукраїнських історичних читань (Черкаси 2001); Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (2004); VI Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси 2006).

Публікації. Основні положення дослідження викладено у брошурі та 6 публікаціях, 5 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України. Загальний обсяг публікацій становить 15,9 друкованого аркуша.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями, проблемно-хронологічними принципами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури – 275 найменувань. Загальний обсяг дисертації складає 207 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення, вказано на апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі** “Історіографія та джерела дослідження” проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологію. Зокрема, у першому підрозділі “Історіографія проблеми” з'ясовано стан наукового вивчення проблеми. Література з досліджуваної теми аналізується в межах трьох основних періодів: друга половина XIX – початок XX ст.; 1917 – 1991 рр.; 1991 – 2006 рр. Історичні праці відповідно до стилю написання можна поділити на чотири великі групи.

До першої можна віднести праці істориків, які жили і творили у другій половині XIX – на початку XX ст. Їх погляд на проблему дослідження пов'язаний з особистим ставленням до українських національних прагнень, а оцінка русифікаторської політики царату подається, як правило, відповідно до особистої участі у суспільно-політичних процесах того часу. Роботи, написані сучасниками подій, охоплюють досить широкий спектр питань, пов'язаних із темою дослідження.¹ До них слід віднести насамперед роботи М. Костомарова.² У своїх історичних творах він виклав історію України з точки зору, яка не збігалася з офіційною.³ Проблеми русифікації України торкався у своїх працях М. Драгоманов.⁴ Він першим на повний голос сказав правду про нехтування національних прав

¹ Вартовий П. Яка тепер народна школа на Україні // Життя і слово. – 1896. – № 4. – С. 241–258; Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 2 – 3. – С. 17–34; Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 44–95; Кн. 2 – 3. – С. 280–346 та інші.

² Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 53–57.

³ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1990. – 736 с.

⁴ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 204–233; Драгоманов Н.П. Турки внутренние и внешние // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 234–253; Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 327–429; Драгоманов Н.П. Что такое украинофильство? // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 430–455; Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880) // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 456–460; Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 461–558.

українського народу з боку не тільки відвертих реакціонерів, а й діячів польського та загальноросійського визвольного рухів. М. Драгоманов дорікав російським революціонерам за повне нехтування історії України в їхній “соціалістичній пропаганді”.⁵

Глибоко опрацював проблему русифікації М.С. Грушевський.⁶ Його праця “Історія України-Руси” вже у самій своїй назві відокремлює Російську імперію від історичної спадщини Київської Русі, повноправним спадкоємцем якої вважали себе російські царі.⁷

Вагомий внесок у вивчення обраної теми дослідження вніс Д. Дорошенко. Зокрема Д. Дорошенко розглядав окремі періоди в історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з погляду посилення чи послаблення тиску російського уряду на українство.⁸ Проблему русифікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досліджував І.П. Крип’якевич.⁹

Проблема русифікації у досліджуваній період привертала увагу О. Єфименко. Вона рішуче виступила на захист прогресивних представників української інтелігенції, вважаючи, що українофільство було завжди лише протестом проти надмірної державної регламентації.¹⁰ О. Єфименко, захищаючи право викладання в Україні національною мовою, наголошувала, що варто очистити це питання від тієї грязюки, якою обливали його російські шовіністи.¹¹ Вона критикувала козацьку старшину, яка, прагнучи задовольнити свої станові інтереси, відірвалася свого народу сприяючи тим самим поглибленню процесу русифікації.¹² О.Я. Єфименко прагнула показати, яким чином шовіністична політика царату у другій половині ХІХ ст. ставала на заваді задоволення українських національних інтересів.¹³

До другої групи належать роботи радянських істориків, що виступали з позицій марксистсько-ленінського вчення з національного питання. Радянську історіографію процесу русифікації України можна поділити на кілька періодів: 1920-ті рр., коли радянська влада тільки-но утвердилася на території України і навіть намагалася втілити в життя політику “коренізації”, 1930-ті – середина 1950-х рр. – період, коли будь-які дослідження української історії повинні були повністю відповідати ідеям та настановам “Короткого курсу історії ВКП/б/”, а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися “буржуазним націоналізмом”, середина 1950-х – середина 1960-х рр. – період “хрущовської відлиги”, під час якого радянські дослідники почали обережно говорити про проблему русифікації, але

⁵ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К.: “Типо-литография М.Э. Звездного”, 1917. – 145 с.

⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.7. – 633 с.

⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Райдуга, 1990. – 524 с.

⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л.: Світ, 1991. – 576 с.; Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень: Союз визволення України, 1918. – 116 с.

⁹ Крип’якевич І.П. Історія України. – Л.: Світ, 1990. – 519 с.

¹⁰ Єфименко А.Я. По поводу украинофильства // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 286–296.

¹¹ Єфименко А.Я. Малорусский язык в народной школе // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 208–235.

¹² Єфименко А.Я. Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 145–199.

¹³ Єфименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 512 с.

не пов'язували її з сучасною їм радянською дійсністю; друга половина 1960-х – середина 1980-х рр., коли у працях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема русифікації як аспект досліджень, коли лише констатувався факт її наявності за часів існування Російської імперії, але загалом наголошувалося на позитивних зрушеннях для України від її входження до складу цієї держави; друга половина 1980-х – початок 1990-х років, коли у часи “перебудови” частина істориків почала у своїх працях замислюватися над результатами русифікаторської політики для України.

Радянська історіографія 1920-х років багато в чому зберігала надбаня старої школи, які робили історичні дослідження досить об'єктивними і толерантними. Частина радянських дослідників того часу досить об'єктивно висвітлювала події, пов'язані із утисками українства у досліджуваний період. Однак кількість таких робіт порівняно невелика.¹⁴

Радянські ж історики більш пізнього періоду ставили собі за мету, спираючись на керівні вказівки класиків марксизму-ленінізму, показати, що розвиток капіталістичної промисловості та формування промислового пролетаріату в Україні відбувався в тісному і нерозривному зв'язку з розвитком капіталізму в Росії в цілому і формуванням російського робітничого класу, пробували довести, що саме пролетаріат, а не селянство чи інтелігенція, був передовою частиною населення України.¹⁵ Подібні твердження мали звести нанівець боротьбу національно свідомих верств української інтелігенції за національні прагнення, а учасники національної визвольної боротьби автоматично переходили до розряду буржуазних націоналістів і весь українофільський рух переміщувався у своєрідну “тінь” на фоні революційної боротьби передусім російського пролетаріату, очолюваного партією більшовиків.

Звісно, треба мати на увазі, що панування марксистсько-ленінської ідеології не давало можливості для всебічного висвітлення певних історичних подій чи процесів, діяльності видатних особистостей українського національного руху. Але не варто відкидати створеного у ті часи доробку радянських істориків.¹⁶

У 1970-1980-ті роки в радянській історіографії з'явилося кілька робіт, присвячених проблемам розвитку видавничої справи, а також науки і просвітництва в Україні.¹⁷ Аналіз розвитку друкарського мистецтва в Україні міститься у відповідній праці, дані з якої яскраво ілюструють ставлення до книгодрукування українською мовою в Україні у другій половині XIX ст.¹⁸

¹⁴ Белінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля. – Вінниця: Віндердрук, 1927–28. – 207 с.; Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923). – К.: Держ. видав. УАН, 1926. – 78 с.; Сфремов С. В тісних рямах. Українська книга в 1798–1916 рр. – К.: Київ, Друк, 1926. – 30 с.; Козаченко А. Минувле книги на Україні. – Х.: Держ. видав., 1930. – 100 с.

¹⁵ Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

¹⁶ Наприклад: Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. Проблеми виникнення і становлення. – К.: АН УРСР. Ін-т суспільних наук, 1959. – 492 с.

¹⁷ Дей О.І., Моторнік Л.Л., Нечитайло М.Ф. Історія української дожовтневої журналістики. – Л.: Вид-во Львів. ун-та, 1983. – 511 с.; Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію країни // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 99–103; Колесник В. Історичне товариство Нестора-ліпописця: основні етапи й напрямки діяльності (1872-1931) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 50-56.

¹⁸ Дей О.І., Ісаєвич Я.Д., Коляда Г.І. Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1964. – 315 с.

На початку 1990-х років з'явилися праці Ю.А. Пінчука¹⁹, О.І. Кияна²⁰, Л.В. Гриневич²¹, Н.А. Шип²² щодо переоцінки творчості українських істориків другої половини ХІХ ст. Проте у цих роботах лише згадується про факти переслідування представників української інтелігенції з боку царського уряду, але не аналізуються причини та наслідки русифікації як планомірної політики. В цей період були перевидані твори М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Драгоманова та інших найвизначніших істориків минулого, які тривалий час ігнорувалися офіційною радянською наукою.

Одним із провідних дослідників періоду залишався В.Г. Сарбей, праці якого присвячувалися проблемам національного руху другої половини ХІХ ст.²³ Він, зокрема, докладно проаналізував основні віхи становлення визвольного руху.

Слід окремо виділити праці представників української діаспори. У роботі П. Магочия висвітлюється процес українського національного відродження з кінця ХVІІІ до 1917 р., його особливості, стадії, етапи. Він доводить, що принцип ієрархії численних лояльностей, який припускає існування того, що в суспільних науках називається ситуаційною етнічністю, і який був помітний протягом ХІХ ст. у Російській та Австро-Угорській імперіях, як і пізніше в Радянському Союзі, є не менш "природним" явищем в українській культурі, ніж поняття взаємовиключних свідомостей, яке можна плекати тільки після здобуття незалежної держави.²⁴

Останнім часом проблема русифікації стала дедалі більше привертати увагу сучасних українських істориків. Комплексне дослідження Г. Касьянова присвячене вивченню та осмисленню значення діяльності інтелігенції для розвитку української нації, визначенню її місця та ролі в українському національному русі на межі ХІХ-ХХ ст.²⁵ Р.П. Іванова називала основною метою публікаційних виступів М. Костомарова у журналі "Вестник Европы" прагнення довести царському уряду, що існування української культури, системи освіти українською мовою не зашкодить розвиткові російської культури, а, навпаки, наблизить два слов'янські народи, які мають загальну історичну долю.²⁶ А.М. Круглашов відзначав, що наприкінці ХІХ ст. національні питання ще тільки починали турбувати українців, але вже М. Драгоманов наполегливо радив чіткіше визначитися із орієнтирами, критеріями оцінки досягнень і поразок, нарешті справжніх цілей українського визвольного руху.²⁷

¹⁹ Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров та його твір "Мазепинці" // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 130–133; Пінчук Ю. Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 15 – 18; Пінчук Ю.А. До оцінки наукової й громадської діяльності М.І. Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 3–11; Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров у Києві (1844–1847) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 3–15.

²⁰ Киян О.І. Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 63–73; Киян О.І. М.І. Драгоманов і російський лібералізм // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С. 31–39; Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 64–76.

²¹ Гриневич Л.В. М.І. Костомаров – полеміст // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 126–127.

²² Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 25–33.

²³ Сарбей В.Г. До поглядів М.І. Драгоманова на національне питання // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 60–70; Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 3–16.

²⁴ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97–107.

²⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

²⁶ Іванова Р.П. М.І. Костомаров у суспільно-політичному русі // Укр. іст. журн. – 1967. – № 5. – С. 47–54.

²⁷ Круглашов А.М. Політична епіка Михайла Драгоманова // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 73–92.

Висвітленню зв'язку між українською національною ідеєю та християнством присвячено працю О.П. Реєнта та О.Є. Лисенка.²⁸ Автори аналізують праці провідних українських мислителів та істориків, у тому числі й другої половини XIX ст. У роботі дається цікава оцінка поглядів М. Драгоманова на національне питання у релігійному аспекті.

Грунтовною є робота О. Реєнта, присвячена дослідженню історії України у XIX – на початку XX ст.²⁹ Учений висуває думку про те, що тривалі контакти із росіянами, поляками, євреями, білорусами, чехами, сербами, турками і татарами виробили своєрідні форми “народної дипломатії”, які, зокрема, опосередковано впливали на консолідацію українства, зміцнення його національної свідомості. О. Реєнт переконливо доводить, що брак національного дворянства й буржуазії не дозволяв українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також політичному житті.

Окремо слід згадати про праці сучасних українських істориків, які присвячені дослідженню діяльності карального апарату царату, оскільки тут показано, яким чином за допомогою них російський уряд фактично боровся з українським національним рухом, утілюючи у життя політику русифікації. Так, М.Г. Щербак зміг, відшукавши в архівах листування, робочі журнали, звіти та інші документи жандармських управлінь, показати структуру, особливості і форми діяльності жандармсько-поліцейських структур. У його праці міститься джерелознавчий матеріал, який допомагає історикам орієнтуватися у великому масиві документів цих царських органів.³⁰

Цікаві думки щодо методології дослідження діяльності політичних партій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. висловив у своїй праці А.І. Павко.³¹ На його думку, варто відкинути принцип партійності як методологічний принцип історичних досліджень.

У меморіальному альманасі “Народжені Україною”, до якого увійшло близько тисячі персоналій про наших видатних співвітчизників різних національностей, які за походженням, народженням або діяльністю пов'язані з Україною і стали славою та гордістю її народу, з нових позицій оцінюється діяльність видатних діячів українського національно-визвольного руху XIX – початку XX ст. та обставини, які супроводжували їхню наукову чи творчу діяльність.³²

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювалися в ряді дисертаційних досліджень.³³ Але їх автори згадують про них лише у зв'язку із темою власного

²⁸ Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдана, 1997. – 124 с.

²⁹ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

³⁰ Щербак М.Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895-1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 40-49.

³¹ Павко А.І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 112-125.

³² Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. – К.: СВОІМДЖ, 2002. – Т. 1. – 896 с.; Т. 2. – 896 с.

³³ Гончарук Т. Вибірчий рух галицьких українців наприкінці XIX ст. – 1914 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 17 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 24 с.; Дорошук Н. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.; Поліщук М. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 23 с.; Цапко О. Діяльність товариства “Просвіта” в Україні (1891-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19 с.

дослідження, не зупиняючись окремо на причинах та наслідках русифікації.

Окремо варто відзначити російську історіографію. А саме, А. Міллера в праці якого вперше в Росії ґрунтовно висвітлюється процес прийняття владою рішення стосовно українського національного руху. Конфлікт із ним описується як зіткнення українського проекту національного будівництва із проектом формування “великої російської нації”, що мала об’єднувати велико-, мало- та білорусів. Результат цієї боротьби трактується як невдача асиміляторських зусиль, спрямованих на втілення у життя проекту великої російської нації, а не як успіх українського руху.³⁴

У іншій своїй роботі О. Міллер проаналізував політику влади й російського націоналізму в українському питанні, прослідковуючи зв’язки та встановлюючи його аналогію із європейськими подіями.³⁵

Життя та творчий шлях П.А. Валуєва проаналізував у своїй роботі А.Е. Гетьманський, який розглядав його дії щодо введення цензури як засіб підкорення преси власним інтересам та інтересам самодержавства загалом.³⁶

Поруч із науковими дослідженнями українсько-російських стосунків другої половини ХІХ ст. у сучасних російських виданнях зустрічаються й дослідження, більш схожі на пропагандистські брошури. Так, В. Яворський, аналізуючи це питання, прагнув довести сумнозвісну тезу про те, що Україна була і залишається лише „окраїною” Росії, а її національний рух він розглядав тільки як сепаратизм.³⁷

А. Кеппелер вважав, що гоніння на українство, яке сучасні вітчизняні вчені розглядають як русифікацію, здійснювалося російським урядом для відвернення загрози наростання сепаратистських настроїв в Україні під впливом польського повстання. На його думку, більшу загрозу для самодержавства становив польський національний рух, аніж український, що став заручником російсько-польських відносин.³⁸

Загалом, цікавлячись проблемами русифікації у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., сучасні українські та російські історики намагаються оминати гострі кути українсько-російських відносин. І, незважаючи на те, що окремі аспекти задекларованої нами теми знайшли відображення в історичній літературі, спеціального комплексного дослідження з впливу русифікаторської політики на економічне, соціальне і культурне життя України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття ще не існує, чим і зумовлене звернення автора до цієї проблеми.

У другому підрозділі “*Джерела дослідження*” проаналізовано джерельну базу дисертаційного дослідження, яка постає достатньо репрезентативною, визначено методологію. Опрацьовані джерела умовно, згідно із загальноприйнятою класифікацією, можна поділити на дві великі групи: неопубліковані (архівні) та

³⁴ Міллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

³⁵ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між „французького” та „британського” стратегією // Схід-Захід: Істор.-культурол. зб. Вип. VI – X; К., 2001. – С. 174–221.

³⁶ Гетьманский А.Э. Петр Александрович Валуев // Вопросы истории. – 2002. – № 6. – С. 58–86.

³⁷ Яворський В. Україна – русская земля // Молодая гвардія. – 2002. – № 3. – С. 154–190.

³⁸ Каппелер А. Мазепенці, малороси, хохли: Українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–20. Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом // Схід-Захід: Істор.-культурол. зб. Вип. II – X; К., 1999. – С. 5–12.

опубліковані джерельні матеріали. Під час наукового пошуку автор опрацювала фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України) : Ф. 268 – Південне районне охоронне відділення м. Одеса, Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, Ф. 275 – Київське охоронне відділення, Ф. 295 – Київський тимчасовий комітет у справах друку, Ф. 301 – Подільське губернське жандармське управління, Ф. 304 – Харківський охоронний відділ, Ф. 313 – Катеринославське губернське жандармське управління, Ф. 317 – Прокурор Київської судової палати, Ф. 320 – Полтавське губернське жандармське управління, Ф. 335 – Одеський тимчасовий генерал-губернатор, Ф. 336 – Харківське губернське жандармське управління, Ф. 385 – Жандармське управління м. Одеса, Ф. 386 – Одеське охоронне відділення, Ф. 419 – Прокурор одеської судової палати, Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Ф. 707 – Управління Київської навчальної округи. Джерела, що містяться у матеріалах цих фондів, підтвердили інформацію стосовно репресивної політики російського уряду стосовно українофілів, розповідається про заходи російських урядовців, метою яких було обрусіння краю. Крім того, тут міститься інформація про налагодження переселення росіян в Україну та створення сприятливих умов для купівлі ними земельних ділянок в українських губерніях. Документи, пов’язані з міграційною політикою російського уряду, можна поділити на дві великі групи. До першої належать справи, в яких міститься інформація про факти купівлі росіянами землі в Україні та про пільги, які надавалися їм у цій справі. Сюди ж можна віднести статистичні дані про кількість росіян-переселенців. До другої групи матеріалів належать довідки російських урядовців із приводу наслідків проведення такої політики, пропозиції щодо можливостей посилення обрусіння краю та створення сприятливих для цього економічних умов.

Документи, пов’язані із діяльністю генерал-губернаторів (Ф. 442), дають можливість оцінити масштаби проведення русифікаторської політики на місцях та реальний стан справ стосовно втілення у життя багатьох царських чи урядових указів, які мали на меті забезпечити русифікацію краю. Доповідні записки, розпорядження з канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора дозволяють визначити ставлення місцевої влади до українофілів, дають можливість окреслити основні способи, за допомогою яких російські урядовці прагнули посилити тиск на українців із метою їх “обрусіння”. Матеріали 442 фонду також містять документи, в яких аналізуються економічні аспекти русифікації і порівнюється кількість російських та українських робітників на промислових підприємствах.

Фонди, у яких зібрані матеріали жандармських управлінь (Ф. 274, Ф. 301, Ф. 313, Ф. 320, Ф. 336, Ф. 385), містять міркування російських урядовців із приводу вдосконалення заходів щодо русифікації українських земель, матеріали, пов’язані із боротьбою між українцями та поляками за посилення свого впливу в краї, і спробами царського уряду використати ці протиріччя з метою посилення русифікації. Крім того, тут знаходяться документи, що дають можливість

проаналізувати методи боротьби жандармів проти українського національного руху, способи переслідування провідних українських діячів та діяльність щодо придушення виступів проти царату на захист українських національних прагнень. “Жандармські” фонди дозволяють відновити процедури переслідування та тиску на них і роблять можливим відповідь на питання про те, чому репресивна політика російського уряду тривалий час мала досить вагомий успіх.

Фонди, пов’язані з діяльністю прокурорів, містять інформацію про те, як було покарано діячів українського національного руху, та думки російських урядовців із приводу можливості суттєвого зменшення впливу його діячів.

Із документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України) у роботі використано Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Тут є інформація про ставлення більшовицької партії та її видатних діячів до українського національного руху. Крім того, у фонді наявні документи про русифікаторську діяльність РСДРП. Документи дають можливість визначити причини негативного ставлення російських соціал-демократів до українського національного руху, а також причини того, чому їхні погляди на політичну дійсність у Росії того часу привертала більшу увагу молоді стосовно політичних програм українських національних сил.

Із Київського міського державного архіву (ДАК) опрацьовані справи Ф. 16 – Київський університет Святого Володимира та Ф. 18 – Київський політехнічний інститут Імператора Олександра II та Ф. 168 – Київське товариство грамотності. Фонди містять документи, де подано інформацію про антиурядову діяльність студентства, про те, які заходи вживалися у той час для придушення студентських виступів, та про те, чому значна їх частина обирала як приклад для своєї діяльності загальноросійські, а не українські політичні партії чи угруповання. Серед них можна відшукати відомості про українофільські настрої серед студентства та протистояння між студентами-українцями і росіянами під час студентських заворушень.

У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України було використано Ф. 41 – М. Кропивницький. Фонд містить матеріали про діяльність цього видатного діяча культури та про русифікаторську політику у сфері культури і мистецтва.

Використано окремі документальні фрагменти з Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУ ІР) Ф. II. – Спр. 485 – Записка про положення українського друкованого слова, Ф. II. – Спр. 3085 – 3086 – Виписки Науменка з листів Валуєва до Лебединцева, Ф. II. – Спр. 4230, Ф. II. – Спр. 4232, Ф. II. – Спр. 4234 – Головне управління у справах друку Ф. II. – Спр. 4304 – 4313 – Офіційне листування редакції “Київська старовина” з Київським цензором Буковичем, Ф. II. – Спр. 30096 – 30097 – Офіційна переписка, докладні записки Юзефовича про політичний стан і політичних селян та про польський вплив на південно-західний і західний край.

Для написання дисертації використані матеріали періодичних видань, зокрема, газети “Киевлянин”, “Паровоз”, “Заря”, “Трудовая газета”, журнал “Украинская жизнь” тощо, що дають можливість уявити, яким чином русифікаторська політика проводилася за допомогою засобів масової інформації, а також дозволяють виокремити методи впливу на українство за допомогою періодичної преси. Газетні публікації дають можливість відновити атмосферу переслідувань українства у ті часи, а також оцінити настрої авторів газетних публікацій стосовно національних прагнень українства. Крім того, опосередковано ці матеріали дозволяють сформулювати уявлення про роботу цензури у ті часи, дозволяють оцінити, якого типу публікації могли потрапити на сторінки друкованих видань. Але газетні матеріали містять також велику кількість суспільно-побутової інформації, яка, на думку проведення даного дослідження, є другорядною.

Таким чином, використання всіх зазначених вище джерел не тільки створило основну джерельну базу дослідження, а й допомогло авторці у вирішенні основних завдань дисертаційної роботи, у вивченні всіх аспектів обраної проблеми.

Методологічну основу дисертації складає сукупність принципів та методів пізнання, спрямованих на об’єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Методологічною основою дослідження стали загальні засади науковості, історизму, об’єктивності, системності, плюралізму, пріоритету конкретної істини. Головними методологічними принципами є взаємозв’язок загального, особливого й специфічного, конкретний аналіз визначеного явища у певних умовах, а також принцип адекватної інтерпретації текстів джерел.

У другому розділі *“Економічні аспекти колоніальної політики російського уряду”*, що складається з двох взаємопов’язаних підрозділів, проаналізовано економічні напрямки та орієнтири у проведенні російським урядом колоніальної політики. Перший підрозділ *“Аспекти русифікаторської політики у розвитку промисловості, транспорту та сільського господарства України”* розкриває заходи Російської імперії на якомога тісніше злиття економічних зв’язків власне Росії з економікою інших складових частин імперії, однією з яких була Україна.

Економічна експлуатація України з боку Росії давала росіянам не тільки суто економічний вигоду. Перетворення України на внутрішню колонію сприяло формуванню комплексу “меншовартості” в економічному плані в українців. Твердження про те, що українці, як сільськогосподарська нація, є відсталішими в економічному плані, широко пропагувалося у другій половині XIX – на початку XX ст. Масовий приплив російських робітників в Україну призводив до розмежування понять “робітник”, яке асоціювалося із “російськомовним населенням”, і “селянин”, тобто власне українці. Причому “робітники” як соціальна група розглядалися як більш прогресивні порівняно з “селянами”.

Будівництво шляхів сполучення, насамперед залізниць, також сприяло русифікації, оскільки вони будувалися відповідно до економічних інтересів російського уряду, часто не враховуючи

особливостей економічного розвитку України, коли залізничні колії з'єднували між собою у першу чергу українські порти з містами на території Росії, а не України.

Примусове використання на користь російських та іноземних промисловців і підприємців сировинних ресурсів України також не додавало сили вітчизняним виробникам. Причому переговори стосовно використання української сировини з більшою вигодою для України наприкінці XIX – на початку XX ст. були неможливими за відсутності національної держави.

Сільськогосподарська праця, з якою асоціювалася більша частина населення України, не приносила таких великих прибутків, як діяльність промислових підприємств, що також формувало не тільки економічну залежність селянина від промислових товарів, а й психологічну залежність, яка виявлялася у твердженні про залежність села від міста. Водночас селяни, що втрачали з багатьох причин землю й змушені були шукати кращої долі у містах, автоматично потрапляли під вплив російськомовного оточення, чий інтереси у більшості випадків не мали нічого спільного з українськими національними прагненнями.

Другий підрозділ *“Міграційна політика російського уряду”* аналізує міграції як політику уряду у контексті русифікаторського курсу.

Високий рівень русифікації спостерігався у великих промислових центрах. За переписом 1897 р. у Києві з 244723 осіб 54,4% становили росіяни і лише 22,1% українці, в Одесі частка українського населення ледве досягала 16%. Такою самою була частка українства в промислових центрах Донбасу та на Півдні України. У деяких містах Донецько-Криворізького басейну, Катеринославської, Херсонської, Київської губерній переважало російське населення. Так, у Миколаєві росіян було 66,3%, українців – 7,5%. У Донбасі приблизно 70% робітників були вихідцями із великоросійських губерній. У Київській губернії було 37,5% робітників-українців, робітників-росіян – 20,5%, у Полтавській відповідно 74,5% і 0,7%, у Харківській – 61,4 і 33,1, у Херсонській – 17,6 і 41,4, у Катеринославській – 27,9 і 50,4, у Таврійській – 12,2 і 45,5%.

У цілому наприкінці XIX ст. частка росіян серед населення України становила 12%. Це були переважно робітники-шахтарі, металурги та адміністративні службовці. Інші дослідники називають ще більш високий відсоток загальної кількості росіян. Значна кількість мігрантів із російських губерній звикла до думки розглядати українські землі як власну територію. Тому переселення російських робітників і селян в Україну часто розглядалося не тільки як колонізація, а й як повернення до рідної землі. Це опосередковано підтверджувалося й стилем складання документів російськими урядовцями про стан справ в Україні: у значній їх частині українці (“малороси”) не виділяються як самостійна етнічна група. Автори багатьох документів розрізняють настрої і прагнення лише росіян, поляків та євреїв.

Приплив великої кількості російських робітників в Україну суттєво змінив ситуацію у великих промислових центрах, де російська мова поступово перетворювалася на основну мову для

спілкування. У сільській місцевості вплив переселенців як знаряддя русифікації був менш помітним. Державна підтримка забезпечувала порівняно високі темпи колонізації росіянами українських земель.

У **третьому розділі** *“Соціально-політичний та культурний аспект русифікації”*, що складається з двох взаємопов’язаних підрозділів, досліджено особливості соціально-політичної свідомості українців на межі XIX – XX століття та зросійщення освіти і культури. У першому підрозділі *“Зміни в стратифікації населення України та місце і роль загальноросійських політичних партій у поглибленні соціальних процесів русифікації”* розглянуто загальноросійські політичні партії як знаряддя русифікаторської політики, для яких єдність Російської імперії була надзвичайно важливою умовою їх діяльності.

Загальноросійські політичні партії та рухи кінця XIX – початку XX століття не стояли осторонь процесу русифікації. З поширенням у Росії у 60-70-х роках XIX ст. соціал-революційних ідей українська молодь також потрапляла під їх вплив і втрачала поступово зв’язок зі своїм етносом. Революційні ідеї стараннями талановитих і впливових письменників проповідувалися зі сторінок численних російських журналів, а українці не мали друкованих органів, які б могли відстояти їхні національні інтереси. Беручи участь у загальноросійських нелегальних партіях, багато активних і ідейних українців гинуло у боротьбі з царським урядом, вірячи, що загальна політична свобода в Росії сама собою принесе визволення й для українського народу. Порівняно з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постулати здавалися занадто скромними й вузькими й не могли імпонувати молоді, яка дедалі більше захоплювалася загальноросійськими ідеями. В очах українських молодих революціонерів українська мова і література ставали лише засобом для легшої пропаганди революційних та соціалістичних ідей у великоруському трактуванні серед українського народу.

Особливістю політичної свідомості українців на межі XIX – XX століть було панування групової свідомості. Кожна соціальна група, вважаючи свої інтереси найбільш важливими, скептично ставилася до інших соціальних груп. Це було насамперед характерним для робітників і селян, яких роз’єднували різні види господарської діяльності і причетність до засобів виробництва. Відсутність єдиної, вигідної для українства системи цінностей призводила до поширення в Україні великої кількості різноманітних політичних ідеологій, прихильників яких визначало не їх політичне становище, а економічне. Масова свідомість українства залишалася нестійкою до впливу зовнішніх чинників. Події за межами України часто розглядалися як більш важливі, ніж місцеві. Особливо це стосується ставлення до подій, пов’язаних із діяльністю царату, рішення якого природно вважалися більш важливими. Все це сприяло створенню комплексу “меншовартості” в частини українського населення, а русифікація та відсутність на її тлі об’єктивної інформації про події в Україні

залишалися могутніми факторами формування української політичної свідомості у другій половині XIX – на початку XX ст.

Другий підрозділ *“Русифікація освіти та культури”* висвітлює репресивний тиск на розвиток культури й освіти України за допомогою адміністративного та поліцейського апарату і представників російського православного духовенства.

Загалом можна стверджувати, що політика русифікації у культурній сфері мала дві сторони. З одного боку, твердження російського уряду про те, що “української мови немає і бути не може”, мали вигляд прагнення видати бажане за дійсне, оскільки більшість населення краю, передусім сільського, розмовляла українською мовою. З іншого боку, політика русифікації української культури мала величезний вплив у містах. Тут простіше було контролювати діячів культури, науки та мистецтва і за допомогою репресивних заходів скеровувати їхню роботу у вигідне для царського уряду русло. Поступово у середовищі міщан українська культура стала ототожнюватися з побутом “відсталих” селян. І натомість російські звичаї почали розглядати як “модні”, “сучасні” або “прогресивні”.

Стараннями російських урядовців українська освіта поступово зійшла зі свого звичного шляху і була штучно спрямована зусиллями держави та зрусифікованого місцевого елемента на новий шлях, чужий для України. Загалом дореволюційна російська школа була чужа не тільки мовою, а й духом для української дитини.

Добре розуміючи, що основою піднесення національної самосвідомості є освіта, царат зосередився саме в цьому напрямі. Навіть якщо зважати на те, що царизм проводив політику насаджування невігластва серед громадянства всієї імперії, то навіть на такому тлі Україна мала вигляд неписьменної нації. Всеросійський перепис 1897 р. свідчив, що письменних серед росіян було 32,4%, поляків – 40,6%, євреїв – 39%, а серед українців – лише 13%. За такої низької частки письменних серед українства царат продовжував знищувати українську школу та тримав народ у нецтві й темноті.

У **четвертому розділі** *“Протидія української нації процесу русифікації”*, що складається з двох взаємопов’язаних підрозділів, висвітлено методи боротьби проти русифікації. Перший підрозділ *“Український селянський традиціоналізм як фактор гальмування процесу русифікації”* присвячено ролі українських селян у протидії процесу русифікації, а також розкрито економічні, політичні й соціальні причини низького рівня їх політичної самосвідомості.

Саме в основному неписьменне українське селянство зберігало у досліджуваній час власне ознаки української нації. Першою ознакою, що свідчила про самобутність, було сприйняття російської державності як явища чужорідного. Традиції українських селян не мали нічого спільного із правлячим режимом. Недовіра пересічних українців до писарів, старост, поліцейських межувала з розумінням, що вони пов’язані присягою із проросійським державним апаратом. Зберігаючи

національний колорит, українці не демонстрували якихось цілеспрямованих політичних дій чи високого рівня самосвідомості. Саме генетичний потяг до традиційної землеробської праці перешкоджав їм піднятися до власного державного життя, а з іншого боку він же не дозволяв царату нівелювати українську самобутність. Український селянський традиціоналізм був сильнішим за імперські потуги росіян.

Соціально-економічні інтереси в свідомості українських хліборобів майже безроздільно панували над інтересами політичними і національними. Останні або недооцінювалися, або взагалі перебували за межами селянського світогляду. Однак саме у такий спосіб тогочасне українство зберегло свою етнонаціональну самобутність.

За відсутності національної держави українське селянство вперто відстоювало право працювати на власній землі та індивідуально-господарську автономію. Суб'єктивно неспроможні осмислити й реалізувати національно-державну справу, пересічні селяни в силу особливого змісту свого менталітету об'єктивно залишалися потенційними носіями українського національного руху. Причому, визначальним чинником збереження етнічної тотожності українців у період впровадження царатом ідеї “великої руської нації” у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була їхня мова. У той час як представники інтелігенції намагалися перетворити загальноживаний варіант мови на мову літературну, то селяни, зберігаючи її, просто вживали українську мову у повсякденному спілкуванні. Для спілкування з українськими селянами частина російського, польського та єврейського населення, яке проживало в Україні, змушена була вивчити українську мову. Спроби російського уряду організувати й належним чином забезпечити ґрунтовне вивчення російської мови, оскільки саме нею писалися закони, помітного успіху не дали через ставлення селян до навчання взагалі. А крім того, царський уряд не бажав дійсно сприяти освіті селян, адже високий рівень освіти дав би їм змогу замислитися над численними проблемами свого існування у складі Російської імперії.

Найбільший спротив русифікації, так би мовити пасивний, чинило селянство, яке зберігало значну частину здобутків української ментальності. У цьому зв'язку позитивну роль відіграла замкнутість української селянської громади, яка надзвичайно повільно сприймала і засвоювала неперевірені часом цінності. У селян не було економічних причин використовувати у спілкуванні російську мову. Попри утворення поміж українськими селами російських, польських, єврейських та німецьких поселень, їх кількість не могла забезпечити суттєвого впливу для асиміляції українського селянства. Місцеві селяни із недовірою ставилися до всіх прибулих, а їхня обізнаність із місцевими умовами праці ставила їх на вищий рівень порівняно з переселенцями.

Другий підрозділ *“Протидія працівників освіти, науки та культури процесу русифікації”* розглядає дії української інтелігенції як намагання протистояти цілеспрямованій політиці русифікації.

Зростання української інтелігенції, її активна участь у громадсько-політичному житті країни значно впливали на свідомість народних мас, у яких почали розвіюватися багато вірувань і поглядів, що склалися за тривалий час перебування України в межах Російської імперії. Під впливом діяльності інтелігенції на початку ХХ ст. виникла думка про можливість розчленування Росії на автономії.

Однак методи боротьби проти русифікації у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. свідчать про те, що її вели представники слабшої сторони з сильнішою. Це виявляється у відмові тривалий час із боку української інтелігенції від політичної боротьби за свої національні права та прагнення будь-що переконати царський уряд, що українці не прагнуть до сепаратизму. Крім того, таке негативне ставлення селян до представників інтелігенції створювало перешкоди на шляху до формування власних національних політичних лідерів. Переслідування представників української, насамперед політичної, еліти створювало також перешкоди на шляху до формування прошарку еліти суспільства, яка, маючи власні економічні інтереси, сприяла б створенню власної незалежної держави. Боротьба передової інтелігенції проти русифікації не була підтримана з боку вітчизняних виробників, які тоді ще не бачили економічних перспектив такої боротьби.

На перешкоді формуванню української національної еліти стояла також система освіти, яка була спрямована на боротьбу проти українських національних прагнень. Відсутність можливості без перешкод вивчати власну історію, офіційне перекручення і фальсифікація історії України як такої, аж до повного відкидання самої її можливості як власне історії окремої нації, не дозволяло повною мірою отримати знання про діяльність представників української політичної еліти минулого.

Спроби частини представників української інтелігенції продовжити боротьбу за українські національні прагнення за кордоном у вигнанні були спробами відчайдушної боротьби людей, чия воля не дозволяла їм змиритися зі своєю поразкою на Батьківщині. Думка про те, що можна за допомогою певної країни домогтися суверенітету власної держави, була і залишається хибною, якщо таку допомогу сприймати як стратегічний напрямок зовнішньої політики. З іншого боку, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було створено підґрунтя для подальшої політичної боротьби українців за свої національні інтереси.

У результаті проведеного наукового дослідження авторка виносить на захист такі **висновки і положення**:

- Реформи 60-70-х років ХІХ ст. сприяли прискоренню економічного розвитку України, однак поглиблювали її русифікацію внаслідок значного припливу російських робітників.
- Колонізаторська політика Російської імперії проводилася і шляхом заохочення переселення представників інших національностей. В таких умовах українці мимоволі зазнавали русифікації.

- Російська економічна експансія призводила до поступового злиття господарських комплексів Росії й України. Система господарювання України не мала жодного замкнутого циклу виробництва, що посилювало її залежність від Росії.
- Система освіти Російської імперії була спрямована на русифікацію українців, зневажала українську мову та культуру.
- Загальноросійські політичні партії та суспільно-політичні організації негативно ставилися до національних прагнень українства, прагнучи зберегти “єдину і неподільну Росію”.
- Українські національні традиції, мова та культура зберігалися в основному у середовищі українського селянства, традиціоналізм якого ставав мимоволі на заваді процесу русифікації.
- У містах процес русифікації проходив досить швидкими темпами. Економічна необхідність спілкування російською мовою для спільної господарської діяльності представників різних національностей призводила до швидкої русифікації українських міст.
- Міщани, в основному, зневажали українську мову, вважали її засобом спілкування селян. Така думка, поєднана з усвідомленням вищості міщанства над селянством, підживлювала русифікаційні процеси.
- Процесу русифікації сприяли загальноросійські засоби масової інформації, які у своїх повідомленнях прагнули формувати у населення стереотип “вищості” росіян над представниками інших національностей.
- Заборона вистав, друкування книжок українською мовою також сприяла культурному занепаду нації. Україна втрачала провідних діячів науки, культури та мистецтва, які за умови переслідування емігрували.
- Соціальні протиріччя між селянами і поміщиками та буржуазією заважали національному об’єднанню України, а українська ліберальна інтелігенція була надто слабкою, щоб об’єднати націю.
- Загалом політика русифікації була досить підступною з огляду на штучне розмежування інтересів українських суспільних верств щодо російського панування. Штучне створення економічних зон призводило до перекосів у розвитку вітчизняної економіки, яка поступово перетворювалася на придаток загальноросійської. Цій же меті було підкорене загарбання українського земельного фонду іноземними поміщиками та колоністами.
- Закони російського уряду, маючи на меті прискорену русифікацію краю, створювали серйозні перешкоди для українців у вивченні та використанні рідної мови.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Сиявська Л. Русифікаторська політика російського самодержавства на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. – К.: АРТ-ЕК, 2005. – 176 с.
2. Сиявська Л.І. Боротьба царизму проти українофільства у другій половині XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Зб. нау.праць. – Вінниця, 2005. – С. 56–60.
3. Сиявська Л.І. Роль загальноросійських політичних партій та організацій у процесі русифікації в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 204–209.
4. Сиявська Л.І. Правове й адміністративне забезпечення політики русифікації у другій половині XIX століття // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 2. – С. 227–233.
5. Сиявська Л.І. Історичне районування України (історіографічний аналіз) // Вісник Черкаського університету. – Вип.12. – Черкаси, 1999. – С. 99–102.
6. Сиявська Л.І. Марко Федорович Грушевський – дослідник Чигиринського краю // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2001. – С. 51–54.
7. Сиявська Л.І. Історія Середньої Наддніпрянщини в працях істориків-земляків (друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 149–156.

Анотації

Сиявська Л.І. Вплив русифікаторської політики на економічне, соціальне і культурне життя України у другій половині XIX – на початку XX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2006.

Дисертацію присвячено дослідженню впливу русифікаторської політики на економічне, соціальне і культурне життя України у другій половині XIX – на початку XX століття.

На основі всебічного аналізу широкого кола архівних матеріалів, наукових публікацій у дослідженні зроблено спробу комплексно визначити напрямки та методи русифікації як політики російського самодержавства, її різних аспектів в економічній, соціальній та культурній сферах життя України у другій половині XIX – на початку XX століття. Зроблено висновок, що вона була цілеспрямованою державною політикою Росії щодо Наддніпрянської України. Сюди входять і наміри зменшити економічний та політичний вплив українців в Російській імперії, підпорядкування економіки України російським інтересам, нехтування національними інтересами українців у

соціальної та культурної сферах, в тому числі і в утвердженні української мови та культури. Практично політика русифікації включала весь комплекс заходів, спрямованих на перетворення України на російську провінцію.

Ключові слова: русифікаторська політика, економічні аспекти, міграція, загальноросійські партії в Україні, русифікація освіти та культури, селянський традиціоналізм.

Синявская Л.И. Влияние русификаторской политики на экономическую, социальную и культурную жизнь Украины второй половины XIX – начала XX века. Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина. – Харьков, 2006.

Диссертация посвящена исследованию разноаспектного влияния русификаторской политики на экономическую, социальную и культурную жизнь Украины второй половины XIX – начала XX века.

На основе всестороннего анализа широкого круга архивных материалов, научных публикаций в исследовании сделана попытка комплексно определить направления и методы русификации как политики российского самодержавия, её разных аспектов в экономической, социальной и культурной сферах жизни Украины во второй половине XIX – начале XX века. Украинский народ, один из многих славянских народов, переживших в XIX – начале XX века национальное возрождение. Однако, к сожалению, в то время этот процесс не завершился созданием независимого государства. Украина, разделённая между Австро-Венгерскою и Российской империями, находилась под гнётом обоих этих государств. В составе Российской империи находилось 90% всей украинской этнолингвистической территории и 85% всех украинцев. Украинцы, которые проживали в границах Российского государства, постоянно находились под гнётом царизма, который планомерно проводил политику русификации. Именно русификация была на первом плане в российско-украинских отношениях второй половины XIX – начала XX века.

Можно выделить несколько составных частей русификаторской политики в отношении Украины. Прежде всего, речь идёт об экономическом аспекте. Создание и реорганизация на Украине промышленных предприятий, проведение индустриализации проходили с целью улучшить экономическое состояние России в целом и не учитывали потребностей Украины. Следует отметить и социальный аспект русификации. Права и привилегии российского дворянства привлекли казацкую старшину, которая ещё в первой половине XIX века русифицировалась. Русские выступали здесь, так сказать, в роли покровителей, которые по своему усмотрению дают права “младшим братьям”. Таким образом, в социальном статусе российские господствующие слои автоматически становились выше украинских, что порождало соответствующие оценки и

самооценки. Важным является также и культурный аспект русификации. Наступление русского языка было настолько сильным, что его влияние ощущается и сейчас. Неуважительное отношение к украинской культуре и даже полное отбрасывание её достижений вместе с отбрасыванием самого факта существования и развития украинской нации были в своё время предметом острых споров учёных, литераторов, деятелей искусства. Создание мифа превосходства русского языка, который преимущественно употреблялся и употребляется в городах, нанесло чувствительный удар по национальным интересам украинцев.

Ключевые слова: русификаторская политика, экономические аспекты, миграция, общероссийские партии на Украине, русификация образования и культуры, крестьянский традиционализм.

Synyavska L.I. The impact of russification policy on the economical, social and cultural life in Ukraine in the second half of the XIX and the beginning of the XX century. – Manuscript.

Thesis for the degree in historical sciences by specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kharkiv V.N. Karasin National University. – Kharkiv, 2006.

The dissertation is devoted to the study of multifold impact of russification policy on the economical, social and cultural life in Ukraine in the second half of the XIX and the beginning of the XX century.

The comprehensive analysis of the wide circle of archive materials, scientific publications enables to make the attempt of complex defining the tendencies and methods in russification as a policy of Russian absolutism, its different aspects in the economical, social and cultural spheres of the life of Ukraine in the second half of the XIX and the beginning of the XX century. The conclusion is made that this policy was the purposeful state policy of Russia towards Naddnieper Ukraine. It comprised the intentions of diminishing the economical and political influence of Ukrainians in Russian empire, the submission of ukrainian economy to russian interests, ignoring the national possessions of Ukrainians in social and cultural spheres, as well as consolidation of Ukrainian language and culture. The policy of russification comprised the whole complex of measures directed towards the transformation of Ukraine into russian province.

Key words: russification policy, economical aspects, migration, all-russian parties in Ukraine, russification in culture and education, peasant traditionalism.